

Csepkék és fruskák avagy lehet-e női név a Csepke?

„Cepkek hazatoktól messce ne lepyetek | ydönek yawaban tykakoth ültössetek
| scemerem kapalny bölcöth rengessetek | azzal el elhettek”

1. E sorok a Peer-kódex 339. lapján olvashatók az egyetlen ránk maradt középkori magyar vágánsének, az „Apáti Ferenc feddő éneke” címen számon tartott versben. (Az anyakódexben a scriptor *Cantilena*-ként jelöli a művet.) Már maga a mű is számtalan eddig megválaszolatlan kérdést vetett fel, kezdve azon, hogy egyáltalán ki is volt Apáti Ferenc, aki oly hévvel és oly szellemesen állította pellengérré kora társadalmának szinte minden rétegét, és akinek a nevét is csupán a versfőkből tudhatjuk meg (talán azonos lehet azzal a Franciscus Apathival, aki beiratkozott a bécsi egyetemre); avagy magának a feddőéneknek a keletkezési ideje, hiszen a szövegromlásokból bizonyítható, hogy a kódexbeli változat egy (feltehetően sokadik) másolat csupán, nem pedig eredeti fogalmazvány. Hogy a kódexnek éppen ez a részlete mikor, hogyan, milyen scriptor keze nyomán és főleg miért került a kizárólag vallási témájú műveket tartalmazó nyelvemlékbe, szinte elhanyagolható, apró részletprobléma ahhoz képest, hogy a kódex keletkezési körülményeiről is alig tudunk; VOLF nyomán a kérdés minden kutatója bizonytalan a kódex keletkezési idejét illetően (1508 és 1526 közé teszik) éppúgy, mint a kódex scriptorait illetően (feltehetően dunántúli, balatonfelvidéki pálosok másolták) vagy mint a kódex gazdáját illetően (talán egy Pécsi Simon névre hallgató úr).

2. A jelen előadás a tengernyi probléma közül csupán eggyel kíván foglalkozni: az idézett versszak első szavával, a *csepké*-vel.

Már a szó olvasata is komoly vitákat indított el. Az első *Cantilena*-kiadások (Révai Elegyes verseihez csatolt „néhány régiségek”. Pozsony, 1787.; Toldy: *Handb. der ung Poesise*. 13–14. 1828.) ugyanis – értelmetlennek találván a *Cepke* [olv. *csepke*] szót – a szókezdő nagybetű duktusából kiindulva nagy *L*-nek fogták föl a grafémát, s így nem vették figyelembe, hogy a betűnek palatális magánhangzó előtt valószínűleg *c*, *cs* hangértéket kell képviselnie. Ekképpen olvasva a szöveg így hangzik: „Lepkék házatoktól messze ne lépjete...” Természetesen a strófa tartalmába a *Lepkék* olvasat sem illett bele, de legalább a szó önmagában értelmes volt. Már SZILÁDY (SZILÁDY ÁRON szerk. RMKT. I. Bp., 1877.) is kételkedett a *lepkék* olvasat helyességében. Az RMKT.-beli kiadás 375. lapján található jegyzetében ezt írja: tudomásul vette, hogy VOLF a Nytár.-beli kiadásában a szót *csepkék*-nek olvassa, mégis ő annak ellenére hű

marad a régi kiadás hagyományához, hogy maga is belátja, *lepke* szavunk feltehetően jóval újabb keletű a XVI. sz. elejénél (példaként említi, hogy Molnár Albert és Pápai Páriz is csak *lövöldék*, *leppendék* szavakat ismer). (Ide kívánczok a megjegyzés, hogy a TESz. – és nyomán az EWUng. – a *lepke* címszó alatt kérdőjellel, tehát nem biztosan odatartozónak felvesz egy 1467-ből adatolt *Lepke* személynevet, de közszóként és biztos adattal valóban csak 1673-ból tudja datálni.) Még azt is hozzáteszi SZILÁDY: „a lepke nemigen lép: *lepyetek*, némi alliteratio sejtetésével a *lepkék* olvasás mellett szólna, ha a lepke lépéséről szó lehetne”.

A kérdéses betű olvasata semmiképpen nem lehet *L*; könnyen beláthatjuk – ha csak a feddő éneket magát vizsgáljuk is –, hogy a címet jelölő *Cantilena* szóban az olvasat csak *k* hangértékű lehet, tehát nagy *C*-ként kell a grafémát értelmeznünk; illetve a vers ötödik strófájának kezdő betűje is ugyanezen graféma: „*Cyntalan dolgokoth ty ne visellyetek...*”, ebből pedig nyilvánvaló, hogy palatális előtt ez a betű lehet *cs* hangértékű. Az *L*-ként való olvasás még azért sem lehetséges, mert a kódex más részén, de ugyanezen kéztől találunk nagy *L* betűt, amelynek ductusa teljesen eltérő. VOLF tehát a kódex első teljes kiadásában (Nytár II. Bp., 1874.) ezen bizonyítékokra hivatkozva (mint már SZILÁDY is említi) a kérdéses grafémát nagy *C*-nek olvassa.

A későbbi szakirodalomban senki nem kételkedett már az olvasatban – a szó értelmezése körül annál több a bonyodalom. Az előadás feladatának azt tekintettem, hogy megkíséreljem összefoglalni a szóról vallott nézeteket; majd bizonyítékok híján, csak hipotetikusán, de jónéhány analógiára építve próbáljak magam is adni egy értelmezési lehetőséget.

3. MELICH (MNy. 13: 242) veti fel először, hogy „*csepkéken* lányokat kell érteni”. Oszlja SZILÁDY ÁRON (i. h.) véleményét, aki szavunk etimonját a *csepp* „Tropfen; klein” szóból eredezteti. Ezt vallja SZARVAS GÁBOR is (Nyr. 17: 170), mondván, hogy „tréfás-gúnyos becézgetés” szándékával került a szó a szövegbe kb. „kicsikéim-leánykáim” (idézet MELICH-től) jelentéssel. Ez a jelentés így valóban elfogadható. Elfogadható továbbá az etimológiai érvelés is.

A gondot nézetem szerint a további érvelés okozza, amelyben MELICH (i. h.), SZARVAS GÁBOR (i. h.) és SIMONYI (Nyr. 34: 42; NyF. 20: 29) is közvetlen összefüggésbe akarja hozni a PeerK.-beli *csepké*-t más *csepke*~*csépke*~*csép* adatokkal.

MELICH (i. h.) sorra veszi a *csepke* szó összes eddigi előfordulását és értelmezését. Közlöm az ő adatait és megjegyzéseit – újabb észrevételekkel kiegészítve.

1. Heltai Fabuláiban (Kolozsvár, 1566.) lelhető az az adat, amelyből az tűnik ki, hogy a *csepke* abban a szöveggörnyezetben férfit jelent. A XCIX. fabulában, amely az *Egy nemes emberrol es az Oerdogrol* címet viseli, a főördögnek számol

be egy famulusa: „Annyera hordottuk immar oket, hogy a kevelekben es nagysagossokban nem igen sok vagyon hatra: hiszem felseged io neven veszi az Egregiussokat is elegy *chepkekkel*”. Mivel itt egy felettébb kétes hírű hölgy hódolóiról van szó, biztosra vehetjük SZARVAS (i. h.) jelentésmegadását: ’apró urak, uracskák, apró nemesek stb. vagy közemberek’.

2. SZILÁDY (RMKT. II. 488) idéz egy adatot Illyefalvy Jephtájából (Kolozsvár, 1590.), ugyancsak feltehetően férfira vonatkoztatva: „ím csaknem rab valál s látod mire jutal, *czepekéből* löttél vrrá | Pórból tekintetes, szolgából hadnagya, szegénységéből gazdaggá” (C₁ levél). SZARVAS magyarázata szerint itt a „*csepke* ’parvulus, apró, kicsiny’, átvittven ’alacsony származású, szegény’ jelentésben van használva”.

3. A Budai Basák magyar levelezése I. (szerk. TAKÁTS SÁNDOR, ECKHARDT FERENC, SZEKFÜ GYULA. Bp., 1915.) 80., 93. és 94. lapján jelentkeznek 1576-ból a következő *csepkek*: a) „myndön *ciepkek* es katonak” – lapalji jegyzetben a német nyelvű szöveg: „einen yeden schlechten Menschen und Husaren” (80); b) *neminemw cyepkek* (93); c) *neminemw cyepkek ... ala valo louaz ciepkeket* (94). MELICH (MNy. i. h.) közli a c) pont alatt felvett adatok német szövegét is: „*schlechten und schlimen personen*”. Tehát ezen adatok is ’közrendű, alacsony származású, szegénylegény; közlegény stb.’ jelentésűek – nyilvánvalóan férfira vonatkoztatva.

4. SZARVAS a NySz.-ban a TörtTár. 7: 94. lapjáról idéz egy 1642-ből származó adatot: „Eskuttinkevt az *chepkeuel* halalra verette”. Az adatot maga SZARVAS sem tartja az eddigi „*csepkéinkhez*” sorolhatónak; nem véletlen, hogy a NySz. is külön címszóként veszi fel ezt az egy adatot – jelentés és egyéb magyarázat nélkül. SIMONYI (Nyr. 34: 41) annyit jegyez meg csupán, hogy a TörtTár. adata a szó ’kicsike’ magyarázatát „fölte kétes”-sé teszi, sőt, erről az adatról az sem dönthető el, személyt vagy tárgyat jelöl-e.

5. DOMOKOS ISTVÁN (Nyr. 34: 42, NyF. 20: 29) az eddigiek mellé sorakoztat egy újabb adalékot a „mai” (XX. század eleji) népnyelvből: Csitáron (Nyitra megye) mondják ’úriféle’ jelentéssel, hogy *csepke furma*.

6. MELICH (i. h.) felteszi, hogy „a mai magyarságban elterjedt *Csepke* (esetleg *Csépke*)” családnevek idetartozása ugyan nem bizonyítható, de feltehető. Az első *Csepke*~*Csépke* családnev 1516-ban jelentkezik: *cepke Demeter* (az RMNy. 2/2: 14 adatát idézi MELICH i. h. és KÁZMÉR CsnSz. is). KÁZMÉR (Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Bp., 1993.) a nevet 1572-ből, 1632-ből és 1720-ból is kimutatja, így tehát a név élete az első felbukkanásától folyamatosnak mondható; de MELICH vélekedésével ellentétesen KÁZMÉR a családnev eredetét a *Csépán* ’István’ egyházi személynév rövidüléssel + *-ke* képzővel keletkezett becézőnévében látja. Az 1994-es budapesti telefonkönyv tanúsága szerint a *Csepke* és *Csépke* családnevek ma is léteznek.

Úgy tűnik, az eddig fellelhető adatokból három csoportot különíthetünk el. Az egyikbe sorolhatók azok a közzavak, amelyeknek valamilyen szemantikai kapcsolatuk lehet a *csepp* 'Tropfen, klein; kicsi' magyar közzóval – s így talán a PeerK.-beli *csepkék*-kel: ezek az általam 1., 2., 3. és 5. pont alá sorolt előfordulások. Másik csoportba tartozik a 4. pont alatti adat („az *chepkeuel* halalra verette”, amelyről, mint fent említettem, még az sem dönthető el, személyre vagy tárgyra vonatkozik-e). Harmadik csoportot képeznek a családnevek, ha megszorítás nélkül elfogadjuk KÁZMÉR eredzetetését, és kizárjuk annak lehetőségét, hogy a *Csepke* családnév testi tulajdonságot/nemzedékviszonyt jelölő becéző-, ragadvány- vagy személynévből is létrejöhetett.

Mindezek figyelembe vételével további vizsgálódásaim körét a *csepp* közzóval kapcsolatba hozható adatokra kellett korlátoznom, és visszatérnem a MELICH (i. h.) által értelmezett szavakhoz. Természetesen nem vonom kétségbe azt a nyilvánvaló tény, hogy végső etimonja e különböző jelentésű *csepké*-knek (ld. PeerK., szemben az általam 1., 2., 3. és 5. pontokba felvettekkel) lehet egy és ugyanaz: a 'Tropfen; klein' jelentésű, az EWUng. szerint feltehetően finnugor eredetű *csepp* szavunk. (Két különböző jelentésű *csepke* alatt értem tehát egyiknek a PeerK.-beli adatot, és másinak az összes eddigi, ember jelzőjeként idézettet.) Az is elfogadható, hogy hasonló szemantikai megfontolások hívhatták életre e két különböző *csepké*-t, hiszen mindkét használat alacsony társadalmi helyzetű, szegény, alsóbb osztályokból származó embereket, embercsoportokat jelöl meg. De szigorúan különválasztanám az eddig egyetlen nőre, illetve nőkre vonatkozó adatot (PeerK.) azoktól, amelyek férfiakra vonatkoznak, és 'Menschen', 'schlechten und schlimmen Personen' stb. jelentéssel fordulnak elő. Ugyanis felteszem, hogy mindkét szó a *-ke* kicsinyítő képzővel alakult a *csepp*-ből mint közös etimonból, de a kettő egymástól teljesen függetlenül, más korban, más környezetben, más jelentéskörben alkalmazva jött létre.

De ezzel Apáti Ferenc *Csepké*-ihez még nem sokat jutottunk közelebb – hacsak annyiban nem, hogy megelégedünk azzal, hogy ez a *csepkék* kedveskedő-becéző, *-ke* kicsinyítő képzős változata a *csepp* közzónak. (Az véleményem szerint nem okozhat nagyobb gondot, hogy a szónak nem tudjuk ilyen képzős alakját kimutatni, hiszen valószínűleg nemigen használták becézónévként ezen az egy előforduláson kívül.)

4. JAKUBOVICH Régi magyar női nevek (MNY. 11: 280-tól) című gyűjtésében felbukkan egy 1290-ből származó név: *Chepke* (HazOkm. 6: 372), amelyről JAKUBOVICH úgy informál minket, hogy viselője a „Pozsegai megyei Keled fia Gergelynek, a Kórógyiak oldalősenek egyik szolgálója”. BERRAR JOLÁN Női neveink 1400-ig (MNYTK. 80. sz.) c. értekezésében is ugyanezt az adatot találhatjuk meg; ő az ún. eredeti nevek, ezen belül a személyiségre irányuló elnevezések – általános külső tulajdonságok között tárgyalja a *Csepké*-t.

Az indíték alapján szerinte valószínűleg testi tulajdonságot jelölő név. A névadás módjára vonatkozóan pedig megjegyzi, hogy a név eredete bizonytalan, esetleg „a finnugor hangutánzó *csepp* 1. 'gutta', 2. 'klein' közszóból *-ke* kicsinyítő képzővel” alakult ki. De BERRÁR sem veti el azt a lehetőséget, hogy „talán a XVI–XVII. században előforduló ismeretlen eredetű és bizonytalan jelentésű”, 'parvulus; alacsony származású' *csepke* szóval hozható összefüggésbe (ld. EtSz. és MNy. 13: 242). BERRÁR felveti továbbá annak lehetőségét, hogy a név összefügg az 1387-ből adatolható „Andree dicti *Chep*” (EtSz.) férfinévvel, amely a *csép* közszóhoz éppúgy tartozhat, mint a *Csépán* (*Stephanus*) keresztnévhez is. Hozzáteszi viszont, hogy nem tartja valószínűnek, hogy a *Csepke* női név ebből rövidült volna.

Van tehát egyetlen adatunk arra, hogy a *Csepke* szó női név is lehet. Sajnos azonban több nem bukkan fel sem régi szótárainkban, szógyűjteményeinkben (Cal., CzF., Gl., Kassai, MA. Mtsz., RML., SzD., SzOkl., SzT., TESz., Tsz., ÜMTsz., ÚSzOkl. – a kézikönyvek jelöléseként az EWUng. rövidítéseit alkalmaztam, feloldásukat ld. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. Bp. 1992. Herausgeber LORÁND BENKŐ) a NySz.-t és az EtSz.-t kivéve, amelyeknek eredményeiről már volt szó; sem személynévi adattárainkban (KARÁCSONY SÁNDOR, Személyneveink 1500–1800-ig. NytudÉrt. 28. sz.; PAIS, Régi személyneveink jelentéstana. MNyTK. 115. sz.; HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek 1770–1970. Bp., 1974., illetve ugyanez az egy, HazOkm.-beli adat: WERTNER MÓR, Régi magyar női nevek. Nyr. 45–46: 208); mai keresztnévként pedig egyáltalán nem létezik.

Mindezek után nem maradt más lehetőségem, mint a beletörődés: a PeerK. *csepké*-i valóban csak egy cseppnyi, egyetlen fecskéi fajuknak, és így továbbra is megfejtésre várnak. Vagy esetleg nem magát a szót kell magyarázni, elszakítva a hozzá hasonló (vagy csak hasonlónak feltehető?) típusoktól, hanem beilleszteni egy névtani kategóriába? Nem állítom, hogy az alábbiakban véglegesen megfejtem a *csepkék* rejtélyét – csupán értelmet próbálok adni egy eddig mindenki más által értelmetlennek (de legalábbis megmagyarázhatatlannak) tűnő szóhasználatnak.

5. A fentiekből tehát kitűnik, hogy a *Csepke* szó a középkorban női névként létezett. Sajnálatos, hogy személynévi használatra a XIII. századi előfordulásnál későbbit nem tudunk kimutatni. Mégis megkockáztatom a feltevést: a PeerK.-beli *Csepke* ezzel a középkori női névvel van a legközelebbi rokonságban. Elképzelhető, hogy a név nem halt ki, hanem lappangott (nem volt adatolható) a két adat között eltelt két évszázadban (erre számos példa található akár csak az EWUng.-ban is, l. pl. az *árva* szócikkéhez: 1152 *Arua* személynév – 1372u/ *aruaknak*; a *gálya* szócikkéhez: 1241/ *Galia* – 1538 *galliakrol*; a *mátka* szócikkéhez: 1229/ *Mathka* személynév – 1508 *mathkaiaval*). Ha viszont ezzel a

módszerrel bizonyítva véljük a PeerK. adatának személynév voltát, azonnal szembe találjuk magunkat egy igen feltűnő jelenséggel: miért vannak ezek a *Csepkek* többes számban? Lehetséges, hogy azért, mert rendkívül erősen játszik bele a név szemantikájába és hangulatába az eredeti közszó (*csepp*) jelentése – s ezért viszonylag könnyen „visszaköznevesült” az eredetileg amúgy is köznévből származó tulajdonnév. Ennek minden jelentéstani alapját is megtalálhatjuk, két oldalról is.

A) Az egyik, hogy mivel tudjuk, hogy a *Csepke* „személyiségre irányuló elnevezések – általános külső tulajdonságok” (idézet BERRÁR-tól) vagy a „kezdetleges nevek: testi tulajdonságok – testalkat, szervezet általános milyensége” (PAIS, i. h.) alapján született név, beláthatjuk, hogy a kicsinység, törekenység, gyengeség képzete a lehető legjobban illik az Apáti által megszólított embercsoporthoz: hiszen ki másnak kellene „tikakot ültetni”, „bölcstöt rengetni” (és persze nem kapálni, mert az „szemérem”), egyszóval ’jól (és minél hamarabb) férjhez menni’, mint az alacsony sorú, eladó korú ifjú lányoknak. Ezzel nemhogy ellentétes, hanem éppen bizonyító erejű az összes fentebb idézett, férfiakra vonatkozó adat, hiszen azok is a kicsinység, gyengeség, alacsony származás jelentéskörét ragadják meg.

B) A másik a tipológiai indoklás. Ismeretes, hogy jónéhány személynevünkől keletkezett közszó. Az EWUng. is felsorol közülük egy-két viszonylag régről adathozható; pl. *fruska*: 1803 *Furuska*; 1820 *fruska* ’Backfisch’ (a *Fruzsina* női név becézéséből); *maca*: 1647 *maczája* ’jmds Liebchen (Frau); valakinek a kedvese (nő)’ (a *Mária* női név becézéséből); *pali*: 1888 *palit* ’Kerl; fickó’ [a jelentésmegadás 1930-ból] (a *Pál* férfinév becézéséből), ezeket másokkal együtt felveszi az ÉrtSz. is. (Éppen maga a *fruska* szemantikailag is kiváló párhuzam lehet a feltevésem megerősítésére.) A népnyelvben még gyakoribb a személynevek köznevesülése. Már az EWUng. is adatozza a *böske* ’Geliebte; szerető’, *kata* ’ua’ adatokat (l. a *maca* a.), de az ÜMTsz. bővelkedik a hasonló „köznevekben”. Elég csak VITÁNYI BORBÁLA *katá*-ról írott munkáját említenem (NÉ. 15: 315–7): lehet a *kata* ’varjú’, a *katalin*, *katica*, *katika*, *kató* ’katicabogár’, a *katóka* ’margaréta’, a *kati* ’nyenyere’ stb. VITÁNYI BORBÁLA szíves szóbeli közléséből tudtam meg, hogy az ÜMTsz. köznevesült alakjainak legnagyobb része valamilyen negatív jelentéstartalommal vált közzzóvá. A mi *csepkénk*, ha nem a tisztán negatív jelentéskörbe sorolható is, de valamelyes gúnyos-ironikus felhangot mindenképpen érzek benne a kedveskedő szándék mellett is. (Habár HAJDÚ (i. h.) megjegyzi, hogy „a -ke képzős becézőnevek zöme kedveskedő, ... egyáltalán nincs közöttük sértő”, de ez nyilvánvalóan nem vonatkozik a belőlük létrejött közzzóvakra.)

6. Talán nem túl merész megállapítás, hogy a *Csepke* is a személynévből lett köznevek sorába tartozik. Bár tény, hogy ennek a származtatásnak akadnak

nehézségei. Nem találni példát az ún. „visszaköznevesülésre”, tehát arra, hogy egy olyan személynévből váljék köznévvé, amelynek közszoji eredete meglehetősen nyilvánvaló, és mint ilyen, a „visszaköznevesülésbe” komolyan belejátszhat a szó eredeti jelentése. Másik problémája a szó keletkezésének, hogy első lenne a maga nemében, hiszen magyar személynév köznevesülésére az első adat csak a XVII. sz.-ból van (l. *maca*).

REMÉNYI ANDREA

Barangolások a névmagyarosítás területén

Az elmúlt másfél esztendőben több ízben volt szerencsém Bükszentkereszten tölteni az időmet. Bár jó párszor megfordultam itt és sok helybélivel beszélgettem, csak egy későbbi látogatás alkalmával hívták fel a figyelmemet, hogy itt milyen „híres nevű” emberek élnek. Ezek a nevek a névmagyarosítás szülöttei. A felfedezés felkeltette érdeklődésemet a téma iránt és arra indított, hogy részletesebben is foglalkozzam vele. A következőkben megpróbálok átfogó képet adni a névmagyarosítás múlt századi törekvéseiről, s ennek fényében a bükki üveghuták névváltoztatásairól is.

A névmagyarosítás történelmi háttere és fogadtatása az 1930-as évekig

A Kárpát-medencében létrejövő népmozgások, bevándorlások, telepítések folyamatosan telítették meg idegen eredetű nevekké a magyar nyelvterület családnévanyagát. Mindez a legszámottevőbb az utóbbi két - három évszázadban volt.

Az idegen eredetű családnevek elterjedése ellen először a reformkorban léptek fel. Ez volt az ún. névmagyarosítás. Ez a törekvés tulajdonképpen a magyar nemzeti eszményből fakadt, s ma már kissé nacionalistának érezzük.

Az 1848/49-es szabadságharc folyamán több száz magyar honvéd változtatta meg szláv vagy német hangzású nevét. Sajnos ebből a hazafiúi lelkesedésből sok helytelen, erőltetett családnév született. (Részletes feldolgozását l.: Századunk névváltoztatásai. 1800–1893. Bp., 1895.). A bukás után az osztrák hadsereg érvénytelenítette a neveket, persze nem magyartalanságuk miatt (1849. szeptember 9. 295/1949. sz. katonai főparancsnoki rendelet).